

In de recente literatuurgeschiedschrijving valt bij de behandeling van het Nederlands proza uit de jaren vijftig alle nadruk op het zogenaamde 'ontluisterende realisme' van auteurs als Anna Blaman, W.F. Hermans of Gerard Reve. Daar valt veel voor te zeggen. De schok van de tweede wereldoorlog en de bekrompenheid van de wederopbouwjaren vormden een goede voedingsbodem voor gedesillusioneerde auteurs die 'normverandering' als doel van hun schrijfsels kozen. F. Bordewijk (1884-1965) past niet in die karakteristiek. Daarom bleef zijn na-oorlogs werk bij de lezers vrijwel onopgemerkt. Bordewijk wordt geassocieerd met 'Bint', 'Blokken' en 'Karakter', met zijn voor-oorlogs oeuvre. Hans Anten, medewerker bij de vakgroep Nederlandse letterkunde, onderneemt met zijn proefschrift —waarop hij afgelopen vrijdag promoveerde— een poging om ook het na-oorlogse werk in de canon van de Nederlandse literatuur te laten doordringen.

— ARMAND HEIJNEN —

Anten bespreekt drie, volgens hem, zwaar ondergewaardeerde 'hoogtepunten' uit het dertien delen tellende verzamelde oeuvre van de advocaat-schrijver Bordewijk: de korte expressionistische roman *Knorren-de beesten*, de surrealistische verhalenbundel *Stadiën in volksstructuur* en de realistische roman *De doopvont*.

Hoewel de aanduidingen expressionistisch, surrealistisch en realistisch aangeven dat Bordewijk verschillende genres beoefende en hij ook in motiefkeuze uitermate gevarieerd was, was hij tegelijkertijd één van die auteurs die steeds weer hetzelfde boek schrijven. Verbindend thema in zijn werk is 'de rede', en vooral de tekortkomingen daarvan. "De rede... is een vernis, bekoorlijk, blinkend, toegegeven, maar niet meer dan een teder vlies... Wat daaronder ligt, tot op ontzaglijke diepten, kan enigermate beschreven worden, meer nog vermoed... maar nooit verklaard", aldus Bordewijk in het verhaal 'Ziel en correspondent' uit de bundel *Het eiberschild*. Aan dit citaat ontleent Anten de titel van zijn dissertatie: *Het bekoorlijk vernis van de rede*.

Talrijke personages in Bordewijks romans en verhalen — meestal 'ontdekker' of 'ontginner' genoemd — zetten hun doorgaans niet geringe verstandelijke vermogens in voor een onderzoek naar de beweegredenen van eigen en andermaats gedragingen. Daarbij stuiten ze echter onvermijdelijk op de grenzen van het verklaren en het 'weten'. Bordewijk sluit met dat inzicht aan bij het gedachtengoed van de Griekse wijsgeer Heraclitus: "Onderzoek zoveel wilt, het leven blijkt ondoorgroendelijk." Volgens Bordewijk is het leven een mysterie: al het bestaande is meerduidig en veranderlijk, en lijkt een door een bovennatuurlijk verband bezield gebeuren.

Bordewijk vindt dan ook "het surrealisme na het expresionisme de belangrijkste zwenking in de kunst van de laatste tientallen jaren." Van het naturalisme bijvoorbeeld moet hij weinig hebben. Het surrealisme (in de beeldende kunst) of magisch realisme (in de literatuur) — met als belangrijkste kenmerk dat realiteit en droom erin convergeren — bieden daarentegen goede technische mogelijkheden om op schrift of doek het onwaarschijnlijke of onmogelijke aanvaardbaar en geloofwaardig te maken.

Alkohol

Het zoeken naar nieuwe onderwerpten is een eis die Bordewijk aan de literatuur stelt. "Verruiming van ons onderwerp" is de leus, die hij meer dan eens ventileerde in bijvoorbeeld het *Utrechtse Nieuwsblad*, waarvoor hij tot 1955 literaire recensies schreef, en waarvan Anten veel van de poëtische opvattingen van Bordewijk ontleend heeft. Nieuwe 'thema's die de alcoholgeur van de realistische familieroman konden verdrijven, vindt hij in de maatschappelijke actualiteit.

De 'auto' bijvoorbeeld. Met *Knorrende beesten* zijn auto's bedeld, waaraan een heel scala van thema's is op te hangen, zoals: dienstbaarheid, cultuur versus natuur, techniek of standsbewustzijn. Cultuursociologische thema's dus die ten tijde van verschijning van het boek

(1933) uitermate actueel waren. Bovendien kan Bordewijk met de auto het door hem nagestreefde surrealistische vorm geven, namelijk door het mechanische een organische status te geven, door de auto met andere woorden te 'bezielen'. In de woorden van Anten: "De auto's zijn beesten die geboren worden en ademen; ogen, tanden, hart en zenuwen hebben, knorren en huilen, in bad gaan, slapen, digestie hebben, angst kennen, ziek worden, verminkt raken en sterven."

Bordewijk tracht met die 'bezielde auto' niet te suggereren dat de techniek het leven rationaliseert en verpest. Voor Bordewijk is de techniek 'neutraal', en is de mens zelf de veroorzaker van ellende. De auto is als een mes dat dient om er brood mee te snijden maar dat óók voor een moord gebruikt kan worden. Het mes zal die moord echter nooit uit zichzelf plegen. Zo is ook de auto een volstrekt dienstbaar en kwetsbaar instrument dat volledig afhankelijk is van het gebruik dat de bezitter ervan maakt. De één zal er mee vernietigen, de ander zal er zijn claustrofobie mee bestrijden, een derde ontleent er zijn status aan, een laatste put er vluchtig vermaak uit.

Tegenhanger van die bezielde techniek is de levenloze mens. "In wezen", schrijft Menno ter Braak in een bespreking van Bordewijks werk, "bestaat er voor Bordewijk geen verschil tussen een ding en een mens; zijn mensen zijn levende dingen, vervaarlijke mechanieken, en daarom bij al hun beweeglijkheid toch in laatste instantie levenloos." Mede daardoor is het oeuvre van Bordewijk meer dan eens gekwalificeerd als 'steriel'. Origineel, vernieuwend en fascinerend, dat wel, maar tegelijk ook "ruikend naar jodium, lysol, kamfer, ether", aldus Victor van Vriesland in een recensie van *Knorrende beesten*.

Desillusie

Dat Bordewijk in het na-oorlogse literaire landschap enigszins schril afsteekt tegenover bijvoorbeeld Hermans, Vestdijk of Reve, heeft deels te maken met een zekere hang naar het *fin de siècle*. Bordewijk heeft heimwee naar betere tijden en treurt om de moderne tijd, die bijvoorbeeld een rigoureuze einde maakte aan een hiërarchische ordening in sociale geleidingen. Het 'volk' bijvoorbeeld is een in het oeuvre van Bordewijk regelmatig terugkerende categorie. De grote massa nivelleert de samenleving, is bekrompen, heeft weinig literaire bagage. Maar daar staat weer wél een zekere nuchterheid, spontaneïteit en vitaliteit tegenover.

"Dat volk is nog niet doodgegeregenteerd; het heeft zijn kostelijke fantasie ongeschonden gehouden", schrijft Bordewijk in *Stadiën in volksstructuur*, waarvan alleen de titel al aangeeft hoezeer Bordewijk in sociale stratificatie als literair thema geïnteresseerd was. Met name in *De doopvont* werkt Bordewijk die sociale stratificatie en mobiliteit — de hogere kringen desintegrenen, de lagere stijgen — minuitens uit.

"Wij worden ook veel materiëls, maar wij verloren ook veel spiritueels", zo vat Bordewijk zijn *fin de siècle*-gevoel samen. De Amerikanisering van Europa, de eenvormigheid in de architectuur, de nivellering van de sociale stratificatie, de vulgarisering van de cultuur — het zijn tendenties

Voor Bordewijk is de techniek 'neutraal', en is de mens zelf de veroorzaker van ellende

Foto: A.L. Oosthoek /Collectie Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum

PROEFSCHRIFT OVER POETICA EN NA-OORLOGS PROZA VAN F. BORDEWIJK

'De rede is niet meer dan een teder vlies'

die Bordewijk in de nieuwe tijd verafschuwt. Toch leidt deze maatschappijkritiek niet tot de gesillustioneerdheid waarmee die andere na-oorlogse auteurs — verzameld rond het literaire tijdschrift Forum — te kampen hadden. Bordewijk hing immers de gedachte van een *renovatio perpetua* aan, de permanente herleving van wat ooit teloor ging. Bordewijk was er dus van overtuigd dat opbouw en groei slechts kunnen plaatsvinden bij de gratie van nedergang en vernietiging, en omgekeerd. Het ontbrak Bordewijk dan ook niet zozeer aan literaire vernieuwingsdrang, die immers ook de Forum-auteurs kenmerkte. Maar denkbaar is op zijn minst — al verwoordt Anten dat niet expliciet — dat een zekere mate van conservatisme, en nogal wat morele preoccupaties er de oorzaak van zijn dat Bordewijk het na-tenschnappelijke belangstelling voor zijn werk, zonder veel lezers-aandacht en met slechts een beperkte behandeling door de literaire kritiek — ook al werd hem in 1953 de P.C. Hoofdprijs toegekend (voor zijn *Stadiën in volksstructuur*).

Met die wat conservatieve, moraliserende inslag sloot hij overigens

beoordeling voert de boventoon, in Bordewijks beoordeeling van anderenmans werk en in zijn eigen werk. Persoonlijke omstandigheden van de auteur doen er niet toe; een onderdeel dient zich uitsluitend te richten op datgene wat openbaar is geworden: het verhaal of de roman.

Door de afwezigheid van psychologische duiding, en door de bij tijd en wijle grotske omvorming van de werkelijkheid, creëert Bordewijk een impressionistische of surrealistische literatuur die nauwelijks te parafaseren is. Het draait meer om zijn pregnante zeggingskracht en inhoud van de verhalen. Dat maakt het lezen van Bordewijk niet eenvoudig, en het vertellen erover nog minder eenvoudige. Grote delen van het proefschrift van Anten zijn daarom eveneens een inspannende onderneming. Zijn informatie over de persoon Bordewijk is — conform de

Inspanning

Niettemin kwamen Hermans en Blaman in zijn recensies in het *Utrechtse Nieuwsblad* er goed vanaf, want uiteindelijk is het niet het morele criterium, maar het literaire dat in Bordewijks optiek doorslaggevend is. De literaire, tekstintrinsieke

aan bij de ideologie van wat de 'Utrechtse School' is gaan heten. Dit is een intellectuele elite van mensen als de jurist Pompe, de pedagoog Langeveld en de psycholoog Buytendijk en Rümke, die het na-oorlogse defaitisme te lijf gingen door de aandacht te vestigen op de uniciteit van de mens en diens verantwoordelijkheid voor het eigen leven. Bordewijk hing eenzelfde optiemisme aan en verweerde zich tegen een bezoddeling van jeugd en burger door het overdragen van verkeerde of moreel-verwerpelijke ideeën. Zijn afkeer van erotische passages in het werk van Hermans en Blaman is een voorbeeld van die moraliserende inslag. Erotiek is geen literair thema, in de ogen van Bordewijk, evenmin als eten en drinken dat zijn. Je schrijft hooguit over de aanleiding daartoe: honger of dorst.

tekstintrinsieke aanpak — minimaal. Antens analyses van de drie genoemde boeken zijn bovendien moeilijk te volgen voor wie die boeken niet zelf heeft gelezen. Maar ze zijn uitermate verhelderend voor wie zich die moeite wél getroost.